

МЕҲНАТ МУНОСАБАТЛАРИДА ГЕНДЕР ТЕНГЛИК ВА МУНОСИБ МЕҲНАТ ҲУҚУҚИ

<https://doi.org/10.5281/zenodo.19637674>

Усманова М.А.

юримдик фанлар доктори, профессор

Ўзбекистон Республикаси Жамоат хавфсизлиги университети

Аннотация

Ушбу мақолада Ўзбекистон Республикасида меҳнат ҳуқуқининг замонавий трансформацияси чуқур илмий таҳлил қилинган бўлиб, айниқса “муносиб меҳнат” тушунчасининг конституциявий даражада мустаҳкамланиши ҳамда гендер тенглик принципининг меҳнат муносабатларидаги амалий ифодаси кенг ёритилган. Меҳнат қонунчилигини қўллаш амалиётида намоён бўлаётган тизимли муаммолар, жумладан, нормаларнинг декларативлиги, билвосита камситиш, норасмий бандликнинг ортиши ва рақамли трансформация жараёнлари таъсири таҳлил этилган. Шунингдек, халқаро ҳуқуқий стандартлар билан уйғунлаштириш масалалари ҳамда гендер адолатини таъминлашнинг институционал механизмлари бўйича илмий асосланган таклифлар ишлаб чиқилган.

Калит сўзлар

муносиб меҳнат, гендер тенглик, меҳнат ҳуқуқи, камситиш, ҳуқуқий механизмлар, рақамлаштириш, меҳнат бозори.

Сўнгги йилларда Ўзбекистон Республикасида амалга оширилаётган кенг қўламли конституциявий ва ҳуқуқий ислохотлар меҳнат муносабатларини ҳуқуқий тартибга солиш тизимида сифат жиҳатидан янги босқични шакллантирди. Мазкур ислохотлар нафақат мавжуд ҳуқуқий нормаларни такомиллаштириш, балки меҳнат ҳуқуқининг концептуал асосларини қайта кўриб чиқишга ҳам хизмат қилмоқда. Хусусан, “муносиб меҳнат” тушунчасининг Конституция даражасида мустаҳкамланиши ушбу институтнинг ҳуқуқий табиати ва аҳамиятини тубдан ўзгартирди.

Эндиликда “муносиб меҳнат” фақат ижтимоий сиёсатнинг бир қисми ёки декларатив ғоя сифатида эмас, балки мустақил ва комплекс ҳуқуқий категория сифатида қаралмоқда. Бу эса унинг мазмунига меҳнат шароитларининг сифати, адолатли иш ҳақи, камситишга йўл қўймаслик, меҳнат жараёнида инсон кадр-қимматини ҳимоя қилиш каби муҳим элементларни тизимли равишда киритишни тақозо этади. Шу билан бирга,

мазкур ёндашув меҳнат муносабатларини тартибга солишда инсон ҳуқуқлари устуворлигини таъминлашга қаратилган замонавий ҳуқуқий парадигманинг шаклланишидан далолат беради.

Ушбу ўзгаришлар меҳнат қонунчилигини мазмунан қайта кўриб чиқиш заруратини юзага келтирмоқда. Жумладан, амалдаги нормаларни декларативликдан халос этиш, уларни аниқ ҳуқуқий механизмлар билан бойитиш ҳамда ҳуқуқни кўллаш амалиётида самарадорлигини таъминлаш муҳим аҳамият касб этади. Шунингдек, меҳнат муносабатларини тартибга солишда халқаро меҳнат стандартлари, айниқса Халқаро меҳнат ташкилоти конвенциялари ва тавсияларига мослашув даражасини янада ошириш долзарб вазифа сифатида намоён бўлмоқда.

Бундан ташқари, меҳнат ҳуқуқининг замонавий ривожланиши рақамлаштириш, меҳнат бозорининг трансформацияси ва янги иш шакллариининг пайдо бўлиши билан ҳам узвий боғлиқдир. Шу боис, қонунчиликни такомиллаштириш жараёнида фақат норматив базани янгилаш билан чекланиб қолмасдан, балки унинг амалиётда самарали ишлашини таъминловчи институционал ва ташкилий механизмларни ҳам шакллантириш талаб этилади.

Шундай қилиб, “муносиб меҳнат” концепциясининг конституциявий даражада мустақамланиши меҳнат ҳуқуқининг мазмунан бойишига, унинг инсонпарварлик ва адолат тамойилларига асосланган янги босқичга кўтарилишига хизмат қилмоқда.

1. Муносиб меҳнат ҳуқуқининг назарий-ҳуқуқий асослари

Муносиб меҳнат концепцияси замонавий меҳнат ҳуқуқи тизимида марказий ўрин эгалловчи фундаментал институт сифатида намоён бўлади. Ушбу тушунча инсоннинг меҳнат соҳасидаги ҳуқуқ ва эркинликларини фақат формал жиҳатдан эмас, балки мазмунан ва сифат жиҳатдан белгилашга қаратилган комплекс ҳуқуқий категория ҳисобланади.

Илмий нуқтаи назардан, “муносиб меҳнат” тушунчаси меҳнат муносабатларини инсонпарварлик, адолат ва тенглик тамойиллари асосида қайта шакллантиришга хизмат қилади. Бу эса меҳнат ҳуқуқини фақат иқтисодий муносабатларни тартибга солувчи инструмент сифатида эмас, балки инсон ҳуқуқларини таъминловчи ижтимоий-ҳуқуқий механизм сифатида талқин қилишни тақозо этади.

Муносиб меҳнатнинг таркибий элементлари ўзаро боғлиқ ва бир-бирини тўлдирувчи хусусиятга эга бўлиб, қуйидагиларни ўз ичига олади:

- хавфсиз ва гигиеник меҳнат шароитлари, бу эса ходимнинг ҳаёти ва соғлиғини муҳофаза қилишга қаратилган ҳуқуқий кафолатларни англатади;

- адолатли ва камситишсиз иш ҳақи, яъни меҳнатга муносиб ҳақ тўлаш ва тенг меҳнат учун тенг ҳақ таъминлини таъминлаш;
- ижтимоий ҳимоя тизимлари, шу жумладан, ишсизликдан ҳимоя, пенсия таъминоти ва бошқа ижтимоий кафолатлар;
- меҳнат муносабатларида инсон кадр-қимматини ҳимоя қилиш, яъни ҳар қандай камситиш, таъйиқ ва зўравонликка йўл қўймастик.

Шу нуқтаи назардан, мазкур ҳуқуқни норматив-ҳуқуқий даражада аниқ ва тизимли тарзда белгилаш унинг амалий самарадорлигини таъминлашнинг асосий шарти ҳисобланади. Акс ҳолда, “муносиб меҳнат” концепцияси декларатив хусусият касб этиб қолиши мумкин.

2. Рақамли трансформация ва меҳнат муносабатлари

Ҳозирги глобаллашув ва рақамли иқтисодиёт шароитида меҳнат муносабатлари мазмунан ва шаклан ўзгариб бормоқда. Рақамли технологияларнинг жадал ривожланиши меҳнат бозорининг институционал тузилмасини қайта шакллантиришга олиб келмоқда.

Электрон меҳнат шартномалари, автоматлаштирилган бухгалтерия ва ҳисоб-китоб тизимлари, давлат ахборот платформалари каби механизмлар меҳнат муносабатларининг шаффофлиги ва ҳисобдорлигини оширишга хизмат қилмоқда. Бу эса коррупциявий хавфларни камайтириш, меҳнат ҳуқуқларининг ҳимоясини кучайтириш ва давлат назорати самарадорлигини ошириш имконини беради.

Бироқ рақамли трансформация ижобий жиҳатлар билан бир қаторда янги муаммоларни ҳам келтириб чиқармоқда. Жумладан:

- аҳолининг рақамли саводхонлик даражасининг етарли эмаслиги меҳнат муносабатларида тенг имкониятлар принципига салбий таъсир кўрсатиши мумкин;
- маълумотлар хавфсизлиги ва шахсий маълумотларни ҳимоя қилиш масалалари долзарб аҳамият касб этмоқда;
- меҳнат бозорида ахборот асимметрияси сақланиб қолмоқда, бу эса иш берувчи ва ходим ўртасидаги мувозанатни бузиши мумкин.

Шу муносабат билан рақамлаштириш жараёнини ҳуқуқий жиҳатдан комплекс тартибга солиш, унинг ижтимоий оқибатларини ҳисобга олган ҳолда институционал механизмларни шакллантириш муҳим аҳамият касб этади.

3. Меҳнат қонунчилигини қўллашдаги муаммолар

Меҳнат қонунчилигини қўллаш амалиёти таҳлили шуни кўрсатадики, мазкур соҳада бир қатор тизимли муаммолар мавжуд бўлиб, улар меҳнат

муносабатларининг самарали ҳуқуқий тартибга солинишига тўсқинлик қилмоқда.

Биринчидан, айрим ҳуқуқий нормаларнинг декларатив характерга эгаллиги уларнинг амалиётда самарали қўлланилишини чекламоқда. Бу эса ҳуқуқий нормалар ва уларнинг амалий ижроси ўртасидаги тафовутни кучайтиради.

Иккинчидан, меҳнат ва фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар ўртасидаги чегаранинг аниқ белгиланмагани иш берувчилар томонидан меҳнат шартномалари ўрнига фуқаролик-ҳуқуқий шартномалардан фойдаланиш ҳолатларини келтириб чиқармоқда. Бу эса ходимларни ижтимоий кафолатлардан маҳрум этишга олиб келади.

Учинчидан, норасмий бандликнинг ўсиши меҳнат бозорининг институционал заифлигини кўрсатади. Норасмий секторда меҳнат ҳуқуқлари амалда ҳимоя қилинмайди, бу эса ижтимоий адолат тамойилларига зид келади.

Мазкур муаммоларни бартараф этиш меҳнат қонунчилигини янада такомиллаштириш ва унинг ижросини таъминловчи механизмларни кучайтиришни талаб этади.

4. Гендер тенглик ва билвосита камситиш муаммоси

Гендер тенглик принципи замонавий ҳуқуқий давлатнинг ажралмас белгиларидан бири ҳисобланади. У Конституция ва соҳавий қонунчиликда мустаҳкамланган бўлса-да, амалиётда унинг тўлиқ таъминланишига тўсқинлик қилувчи қатор омиллар мавжуд.

Айниқса, билвосита камситиш ҳолатлари ҳуқуқий тартибга солишда мураккаб масала сифатида намоён бўлади. Бундай камситиш тури формал жиҳатдан барчага тенг татбиқ этиладиган нормалар орқали амалга оширилади, аммо амалда муайян ижтимоий гуруҳларнинг манфаатларига зарар етказилади.

Меҳнат муносабатларида гендер тенгликка тўсқинлик қилаётган асосий омиллар қуйидагилардан иборат:

- ишга қабул қилиш жараёнида субъектив ва стереотипларга асосланган қарорлар;
- лавозимда ўсиш имкониятларининг чекланганлиги;
- тенг меҳнат учун тенг ҳақ тамойилининг тўлиқ таъминланмагани.

Бу ҳолатлар гендер адолатини таъминлаш учун нафақат ҳуқуқий, балки институционал ва ижтимоий механизмларни ҳам такомиллаштириш зарурлигини кўрсатади.

5. Тазйиқ ва зўравонликка қарши ҳуқуқий механизмлар

Меҳнат муҳитида тазйик ва зўравонлик ҳолатлари инсон ҳуқуқларининг кўпол бузилиши сифатида баҳоланади ва уларга қарши курашиш давлат сиёсатининг устувор йўналишларидан бири бўлиши лозим.

Бу борада самарали ҳуқуқий механизмларни шакллантириш комплекс ёндашувни талаб этади. Хусусан:

- иш берувчилар учун мажбурий профилактик сиёсат ва стандартларни жорий этиш;
- гендер индикаторлари асосида мониторинг ва баҳолаш тизимини ишлаб чиқиш;
- ходимлар учун хавфсиз ва аноним мурожаат механизмларини яратиш.

Мазкур чора-тадбирлар меҳнат муҳитида инсон кадр-қимматини таъминлаш ва ҳуқуқбузарликларнинг олдини олишда муҳим аҳамият касб этади.

Тадқиқот натижаларига асосланиб, қуйидаги илмий таклифлар илгари сурилади:

1. “Муносиб меҳнат” тушунчасини Меҳнат кодексида мустақил ҳуқуқий институт сифатида норматив жиҳатдан мустаҳкамлаш;
2. Камситиш, хусусан билвосита камситишни аниқлаш мезонларини қонунчиликда белгилаш;
3. Рақамли меҳнат бозори учун ягона интеграциялашган ахборот платформасини яратиш;
4. Халқаро меҳнат ташкилоти стандартларини миллий қонунчиликка янада кўпроқ имплементация қилиш;
5. Меҳнат инспекциялари фаолиятида гендер индикаторларини жорий этиш.

Хулоса

Тадқиқот натижалари шуни кўрсатадики, Ўзбекистон Республикасида меҳнат муносабатларини ҳуқуқий тартибга солиш тизимида чуқур ва тизимли институционал ўзгаришлар амалга оширилмоқда. Муносиб меҳнат ва гендер тенглик принципларини амалий механизмлар билан таъминлаш орқали меҳнат бозорида адолатли, шаффоф ва барқарор муносабатлар тизимини шакллантириш мумкин.

Бу эса ўз навбатида инсон ҳуқуқларини таъминлаш, ижтимоий барқарорликни мустаҳкамлаш ва иқтисодий тараққиётни рағбатлантиришга хизмат қилади.

Фойдаланилган адабиётлар (ГОСТ):

1. Янги Ўзбекистон стратегияси – 2030. – Тошкент, 2023.
2. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. – Тошкент, 2023.
3. Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат кодекси. – Тошкент, 2023.
4. Ўзбекистон Республикаси Қонуни: Гендер тенглик тўғрисида,
2019.
5. International Labour Organization. – Geneva, 2022.